

EKSCENTRIŠKOJI EUROPA IR TIKĖJIMO PROPAGANDA

Apmąstymai apie XVII–XVIII a. Katalikų Bažnyčios tikėjimo propagandos kongregaciją ir jos veiklos įtaką europinei Lietuvos tapatybei

Gintautas Mažeikis

Vytauto Didžiojo universiteto
 Politikos mokslų ir diplomatijos fakultetas,
 Socialinės ir politinės teorijos katedra
 Gedimino g. 448, LT-44240 Kaunas
 El. paštas: mazeikis@yahoo.com

Straipsnis remiasi nuostata, kad propaganda yra ne tik manipuliacijos, bet ir motyvacijos, subjekto formavimo, kultūrinių tapatybių saugos priemonė ir užtikrina ne tik valdančiųjų klasių, religijų, bet ir civilizacinį tęstinumą. Dažniausiai propaganda, siekdama formuoti sau palankų subjektą, jo tapatybę, remiasi edukacine veikla, kuri geriausiai ilgalaikiu požiūriu atitinka propagandos siekius. Būtent tokia prasme straipsnyje nagrinėjama Sacra Congregatio de Propaganda Fide tikslai, jų sąsajos su jėzuitų ordinu ir jo veikla XVIII a. Lietuvoje steigiant misijas, mokyklas, kolegijas, universitetą. Kartu, remiantis R. Brague prielaida apie tai, kad Europos tapatybė buvo formuojama jos paribiuose, kur aiškiausiai apibrėžiami kultūriniai, religiniai, ideologiniai skirtumai, parodoma, kad jėzuitų ordinas formavo LDK gyventojų europietišką tapatybę, kuri buvo nuosekliai naikinama po 1795 metų paskutinio Lietuvos–Lenkijos valstybės padalijimo. Straipsnyje pastebima, kad XVII–XVIII amžiaus Vatikano propagandos doktrina rėmėsi iš esmės renesansinės kilmės nuostatomis, apie tai, kad krikščioniškasis lavinimas, susietas su oratoriniais menais ir kalbiniu įkvėpimu, geriausiu būdu tarnauja evangelizacijai, tačiau kartu pastebima, kad jėzuitai, siekdami savo tikslų, turėjo nuolatos vykdyti ir aktyvią pasaulietinę ir tarp ordinų politinę veiklą.

Pagrindiniai žodžiai: propaganda, evangelizacija, edukacija, oratorystė, europietiškas tapatumas, jėzuitai, propagandos subjektas.

Kurį laiką formuojantis ir besiplečiant Europos Sąjungai šiandieninės Europos tapatybės ribos buvo siejamos su lotyniškosios krikščionybės ribomis. Tai, pavyzdžiui, teigia prancūzų antikinės filosofijos tyrinėtojas, idėjų istorikas Rémi Brague 1993 metais pakartotinai išleistoje, papildytoje bei koreguotoje, išverstoje į daugelį Europos kalbų knygoje: *Ekscentriškoji Europos tapatybė*¹. Knygos populiarumas, jos kore-

gavimas, pakartotini leidimai, akademinis citavimas rodo, kad joje išdėstyti teiginiai buvo atpažinti ir bent jau iš dalies pripažinti. Brague nuosekliai atskiria Europos ir Rusijos tapatybes; Bizantijos, arba Rytų, stačiatikių krikščionybę nuo Romos lotyniškosios krikščionybės formuotos tapatybės, nepriklausomai nuo to, ar tai būtų katalikiška ar protestantiškosios bažnyčios. Skirtį jis pagrindžia pirmiausiai vietinių

¹ Brague, R. *Europe, la Voie Romaine*. Paris: Criterion, 1993. Pažodžiui: „Europa: Romos kelias“. Į lietuvių kalbą ši knyga išvers-

ta: Brague R. *Ekscentriškoji Europos tapatybė*. Vilnius: Aidai, 2001.

žmonių sąmoningu savęs suvokimo apsisprendimu, vertybių sistema, tapatybės aiškumu ir instituciniais ryšiais:

Tai, kas filosofijoje vadinama konceptu, istorijoje verčiama priklausomybės jausmo buvimu. Europiečiu save gali laikyti tas, kas sąmoningai suvokia priklausąs tam tikrai visumai².

Savo ruožtu pridursiu, kad tokį priklausomybės jausmą formuoja kasdienės gyvenimo praktikos, tikėjimas, edukacija bei visa tai gali veikti plačios, sisteminės propagandinės kampanijos. Brague nekalba apie įtikinėjimo veiksmus, tačiau pastebi tą tapatybės aiškumą, kuriuo Bizantija save atskiria nuo *Europos*, nuo išpažįstančių lotyniškąją krikščionybę. Jis taip pat nurodo, kad geografinės europinės Rusijos dalies, kuri driekiasi nuo Baltijos šalių iki Uralo, gyventojams europietiškas niekada nebuvo savaimė aiškus, o buvo nuolatos dėl jo diskutuojama, juo buvo abejojama daugelyje kultūrinių sluoksnių arba ši tapatybė buvo nuosekliai neigiama. Pridurčiau, kad po 1917 metų Spalio revoliucijos Rusijos emigracijoje susiformavęs politinis – filosofinis Eurazijos sąjūdis save pozicionavo (pvz., Levo Karsavino darbuose) kaip ką nors skirtinga nei Europa ir kartu bandė pagrįsti tarybų egzistavimą. Be to, šiandien dalies Rusijos gyventojų eurazietiškos tendencijos bei eurazietiška ideologija yra daug ryškesnės ir daug aiškiau politiškai bei kultūriškai apčiuopiamos nei europietiškos vertybės.

Brague aiškiai susieja geopolitinę tapatybę su kultūrinio sąmoningumo konfigūracijomis, jų aiškumu, tolydumu. Šia pras-

me Europa nėra duotis geografine ar teisine prasme. Ji egzistuoja tik kaip civilizacinių bei kultūrinių tapatybių ir jomis pagrįstų praktikų sąsa, kurių analizei Brague skiria daug dėmesio. Savo ruožtu pridurčiau, kad mąstymo formos priklauso nuo puoselėjamų kasdienybės bei ideologinių praktikų, ritualų, kuriuos itin veikė ilgus amžius Lietuvoje Katalikų Bažnyčia. Čia verta prisiminti, kad iki krikšto ir kurį laiką po jo Lietuvos didikai negalėjo apsispręsti dėl civilizacinės priklausomybės, tai atspindėjo krikščioniškosios ir bizantiškosios ikonografijų mišria įtaka didikų buičiai bei Bažnyčiai. O kalbant apie vietos valstiečių kultūrą, ji dar iki pat XVII amžiaus, pasak tuometinių jėzuitų ir kitų bažnytinių vizitatorių pastebėjimų, buvo labai toli nuo to meto europietiškų normų. Analizuojant Vakarų Europos raidą, kuri dažniausiai siejama su švietėjų veikla XVIII amžiuje, Prancūzijos didžiąja revoliucija ir jos pasekmėmis visai Europai, dažnai užmirštama ši nuosekli, visuotinė, sisteminga ir labai įtakinga propagandinė Katalikų Bažnyčios veikla, turėjusi lemtingų pasekmių tokioms šalims kaip Lenkija ar Lietuva. Todėl galima hipotetiškai tvirtinti, kad Lietuvos, Lenkijos europinis identitetas iš dalies yra katalikiškosios propagandos rezultatas.

Brague 90-ųjų metų pradžioje nurodė, kad ES tapatumas galėtų būtų grindžiamas sąsajomis su lotyniškąja krikščionybė, kurios rytinės ribos sutampa su Baltijos šalių ir Lenkijos siena. Šiandien tokia ideologija galėtų būti traktuojama kaip neadekvati pasaulietinės kultūros, islamo ir kitų religijų poreikiams. Kita vertus, jis vengia centralizmo plėtodamas europietiško ekscentriškumo sampratą, kurią tapatina su Europos tapatumo ribomis, jų plėtra, nau-

² Brague, R. *Ekscentriškoji Europos tapatybė*. P. 10.

jų bruožų perėmimu, kur svarbų vaidmenį vaidino Rytų Europa, taip pat ir LDK. Ekscentriškumo koncepcija leidžia pratęsti analogijas, kurias Brague siejo su Romos idėja, kuri buvo nuosekliai skiriama krikščioniškajai Romai, katalikybei. Svarbi popiežių Romos veiklos priemonė – paribio evangelizacija, pranciškonų, jėzuitų ir kitų ordinų aktyvi misionieriška veikla, misijų, mokyklų ir universitetų steigimas bei paribio etnokultūrinių patirčių perėmimas. Europoje, kaip niekur kitur, riba, jos apibrėžimas formuoja centro tapatybę:

Suvokus, kad Europos ištakos slypi jos išorėje, taip persislenka jos kultūrinė tapatybė, kad ji nebeturi kitokios tapatybės, išskyrus ekscentriškąją³.

Ši ekscentriškoji tapatybė atsirado dėl žydų – europiečių kultūrų ribų sankirtos, helenistinio pasaulio ir lotyniškojo paribio bendračių, dėl rusiškos ir europietiškos kultūrų tapatumų ir skirtumų, ir dėl, sakyčiau, vėlyvųjų vidurinių amžių ir pagoniškų kultūrų ribinių įsiskverbimų. LDK, Lietuva buvo teritorija, kultūra, kur ši paribio ekscentriškoji veikla buvo plėtojama. Brague pastebi, kad Europos tapatybė yra susieta su keliais paradokais: nuolatinio savo antrumo pabrėžimu, palyginti su antikiniais graikų ir žydų kultūros šaltiniais, bet kartu ir savo dabartinio kultūrinio pirmavimo demonstravimu; Atgimimo idėjos išaukštinimu, kuria siekiama įveikti antrumo distanciją (o ne tiesiog paskatinti intelektualius sąjūdžius), bet kartu siekiama ir modernizacijos; ekscentriškumas, susijęs su išskirtinės paribio reikšmės pabrėžimu, bet kartu ir centro simbolinio vaidmens išryškinimu.

Priešingai, pavyzdžiui, Indijos ar Rusijos civilizacijos tam tikrais istoriniais laikotarpiais aiškių ribų neturėjo, pasieniai nebuvo paverčiami tapatybės saugos problema, juose nebuvo plėtojama nuolatinio dvasios darbo. O Europos pakraščiai, pirmiausiai pietuose ir rytuose, buvo įtvirtinami karinėmis priemonėmis, evangelizuojami, edukuojami, su jų užkariavimu ir įtvirtinimu siejamos ištisos mitologijos, atskiros valstybės (Vokietija) ir dvasiniai judėjimai (Vatikanas) tai laikė savo veiklos svarbiu orientyru.

Šio straipsnio tikslas nėra tiesiogiai diskutuoti dėl Bragues preskriptyvinių teiginių apie „tikrąsias“ Europos ribas, nors jo teiginys apie ekscentrizmo vaidmenį formuojant tapatybes yra reikšmingas aiškinant Vakarų propagandą. Būtent nuoseklus ir sistemingas įtikinėjimas, institucinė plati propaganda, aprėpanti edukaciją ir politiką, vietos gyventojus ir lyderius, įsiskverbianti į kasdienybės ir šventines struktūras, sukuria subjekto tikrovę. O, kadangi didžioji pastangų dalis skiriama neapibrėžtų sričių, paribių įtikinimui, jų lojalumo užtikrinimui, būtent paribio veikla tapo centro tapatybės pagrindu. Taigi šiam straipsniui yra svarbūs du dalykai: pirma, Bragues samprotavimai apie tam tikrą diskursyvią bei disciplinos erdvę, kuri sutampa su lotyniškosios krikščionybės erdve ir kuri buvo gana aiškiai pastebima iki pat XX a. ir, antra, tai, kad pakraščiai paverčiami reikšmingu simboliniu turiniu čia plėtojant nuoseklią propagandinę veiklą. Diskursyvinis ir disciplinarinis (sąvokos vartojamos Michelis Foucault „Seksualumo istorijoje“ apibrėžta prasme⁴) europi-

³ Brague, R. *Ekscentriškoji Europos tapatybė*. P. 125.

⁴ Foucault, M. *Seksualumo istorija*. Vilnius: ALK, Vaga, 1999.

nis tapatumas buvo formuojamas ne atsitiktinės katalikų ir protestantų bažnyčių veiklos, o specialiai tam skirtų institucijų ir praktikų. Bažnyčia, krikščioniški ordinais formavo vietos gyventojų mąstomas vertybes, savęs atpažinimo būdus, judėjimo trajektorijas, bendruomenių gyvenimo ritmą. Veikiant Bažnyčiai ir ordinams buvo naujai sudaromos visuomenės struktūros, vykdoma jų priežiūra, apibrėžiamos ir pateisinamos specifinės kūniškos praktikos, bausmės, reglamentuojama religinė, askeitinė dietetika ir maldingumo disciplina, nustatoma teismų veikla. Visa tai buvo tos priemonės, kurios Lietuvos teritorijoje esamas baltų gentis pavertė europiečiais.

Nors šiame straipsnyje diskutuojama dėl propagandinės veiklos, vis dėlto nesigilinasi į protestantiško spontaniško, gaivališko sąjūdžio įtaką, protestantiškos moralės bei tautinių Biblijos vertimų svarbą Europos raidai, tai išsamiai nagrinėjo Maxas Weberis ir jo pasekėjai iki pat Zenono Norkaus Lietuvoje. Apsiribosiu apžvelgdamas Katalikų Bažnyčios ir pirmiausiai jėzuitų nuoseklus ir sistemingo vietos gyventojų įtikinėjimo, ugdymo, disciplinavimo ir sankcionavimo praktikas, kurios darė įtaką Europos tapatumo formavimui, ypač XVII ir XVIII a. šimtmečiais Lietuvoje.

Propaganda šiame straipsnyje nėra traktuojama kaip manipuliacija siekiant pasipelnyti, o kaip tikrovės inžinerija: socialinės, kultūrinės, religinės, politinės savireguliacijos priemonė, būdinga išsivysčiusioms ir savo tapatybe nuosekliai besirūpinančioms tautoms ar socialinėms grupėms. Todėl šiame straipsnyje teigiū, kad propaganda ugdė ir išsiskleidė Naujųjų amžių Europos, taip pat ir LDK tapatumą. Terminas tikrovė šiame straipsnyje yra tiesiogiai sie-

jamas su diskursyvumu, panašiai kaip tai savo kūriniuose daro Slavojus Žižekas. Ne gamta, o susitarimai, įtikinėjimai, pasitikėjimo pokalbiai yra žmogaus, kaip tam tikrų santykių subjekto ir aplinkinės daiktų tvarkos, pagrindas. Taigi propaganda yra sąmoninga, institucionalizuota dominuojančių diskursų inžinerija ir manipuliacija⁵. Ji yra panirusi į diskursų ir disciplinų nuoseklų ir sisteminių formavimą bei pateikimą auditorijai. Apie pozityvų propagandos, kaip socialinės inžinerijos, vaidmenį kalbėjo tokie garsūs propagandos teoretikai ir praktikai kaip Edwardas Bernays⁶, Jacques Ellul⁷, Stuartas Ewenas ir kiti autoriai. Būtent šiuo pozityviu požiūriu ir yra nagrinėjama Vatikano *Sacra congregatio de propaganda fide* veikla ir jos įtaka XVII–XVIII a. Lietuvai ir Europos tapatumui.

Tai, kad kryptinga Vatikano propaganda formavo pakraščiu tapatybę, galima spręsti pagal analogiją apie Kanados ir JAV tapatybės raidą veikiant Vatikano propagandinėms institucijoms. Tai išsamiai ir plačiai tyrinėjo, įrodinėjo įtakingas Italijos istorikas Luca Codignola⁸, daugiau nei de-

⁵ Van Dijk, T. „Discourse and manipulation“, *Discourse & Society*. London: SAGE Publications, 2006: 359.

⁶ Bernays, E. *Propaganda*. New York: Horace Liveright, 1928.

⁷ Jacques, E. *Propaganda: The Formation of Men's Attitudes*. New York: Random House / Vintage, 1973.

⁸ Svarbiausios Codignolos publikacijos yra susijusios su dokumentų apie „de Propaganda Fide“ kongregacijos veiklą Šiaurės Amerikoje paskelbimu: Codignola L. *Vatican: Archives of the Sacred Congregation „de Propaganda Fide“*. Ottawa: Public Archives of Canada, 1983; *Calendar of Documents of Interest for the History of Canada in the Archives of the Sacred Congregation „de Propaganda Fide“*

šimt metų Vatikano archyvuose tyrinėjęs propagandos kongregacijos veiklą. Straipsnyje „Roma ir Šiaurės Amerika, 1622–1799. Interpretacinis modelis“ jis siekė atsakyti į keletą pamatinių klausimų: kaip Šventasis Sostas formavo Šiaurės Amerikos politiką ir tapatybę, kur ir kaip ši politika kito per laiką, ir kaip galima būtų apibūdinti Šventojo Sosto įtaką Šiaurės Amerikos istorijai⁹. Kitame savo straipsnyje jis pastebi:

„Romos perspektyvos“ naudingumas yra ypač akivaizdus aiškinant pirmąją septynioliktojo amžiaus pusę, Katalikų atgimimo aukso amžių, kada buvo skatinamas misijų kūrimas visoje Europoje ir naujuosiuose pasauliuose¹⁰.

Manau, kad nagrinėjant XVII–XVIII a. Lietuvą ši „Romos perspektyva“ yra labai svarbi ir susijusi su katalikų ordinų ir visos Bažnyčios veiklos pagyvėjimu, intensyviu valstiečių gyvenimo būdo keitimu, visos švietimo sistemos formavimu, valstybės tarptautinių prioritetų pasirinkimu. Codignola teigia, kad svarbiausią įtaką JAV ir

Kanados raidai iki JAV revoliucijos idealų ir tikslų dominavimo vaidino Vatikano propagandos biurokratiniai, administraciniai nurodymai misijoms, jėzuitų švietėjiška veikla kuriant mokyklas, kolegijas, tiesioginė ir netiesioginė įtaka politikams kovojant dėl valstybės lyderių patraukimo į savo pusę bei oponuojant protestantizmo plėtrai pasaulyje ir katalikiškų ordinų tarpusavio konkurencija. Lietuvoje ordinų tarpusavio konkurencija yra mažai nagrinėta, tik labai saikingai pažymint dominikonų, jėzuitų, pijorų, pranciškonų politinius, edukacinius susidūrimus. Manau, ši jėzuitų ordino ir propagandos kongregacijos sąveikų vertinimo schema, kurią pateikia Codignola, iš dalies tinka ir LDK su pataisa, kad šioje teritorijoje vyko smarkus religinis susidūrimas su augančia ir stiprėjančia Rusijos ortodoksų bažnyčia, tokio nematome tuometinėje Šiaurės Amerikoje. Codignola tarsi patvirtindamas šiuos jo idėjų perkėlimus pastebi, kad Vatikanas panašių tikslų siekė ir panašiomis priemonėmis rėmėsi visame tuo metu jo įtaką patyrusiame pasaulyje, visur, kur tik galima, siųsdamas savo emisarus, pagal galimybes remdamas juos Vatikano pinigais ar skatindamas per bažnyčią vietos politikus remti tokių misijų, misionierių veiklą ir politiką bei skatinti pačias misijas užsiimti aktyvia ūkine ir komercine veikla. Jėzuitų ordino veiklą uždraudė popiežius Klemensas XIV 1773 metais apkaltindamas jėzuitus pernelyg nepriklausoma religine ir švietėjiška veikla ir oponavimu vyskupų valdžiai, tai, popiežiaus įsitikinimu, grasino Bažnyčios vienovei. Tačiau jėzuitų ordino atstovai, jų sukurta švietimo ir politinių įtakų sistema dar kurį laiką išliko. Aktyvi jėzuitų, kitų ordinų atstovų įtaka Šiaurės Amerikos

in Rome, 1800–1830, Ottawa: Public Archives of Canada and Université Saint-Paul, 1987, 6 vols.; *Guide to Documents Relating to French and British North America in the Archives of the Sacred Congregation „de Propaganda Fide“ in Rome, 1622–1799*, Ottawa: National Archives of Canada, 1991. Vėliau šie leidiniai buvo nuolatos koreguojami, papildomi naujais Vatikano dokumentais, susijusiais su Šiaurės Amerikos raida.

⁹ Codignola, L. „Rome and North America, 1622–1799. The Interpretative Framework,“ *Storia nordamericana*, I, 1 (1984), pp. 5–33.

¹⁰ Codignola, L. „Fifteen Years in the Propaganda and Other Roman Archives, 1975–1990: Was It Worth It?“, *CCHA, Historical Studies*, 58 (1991), 99–114. P. 112.

raidai užsibaigė įsibėgėjant Amerikos revoliucijai (1775–1783), kurios kulminacija buvo Amerikos nepriklausomybės paskelbimas (1776) ir Konstitucijos priėmimas (1787). O didžioji jėzuitų ir kitų ordinų atstovų įtaka LDK užsibaigia 1795 metais. Šiuo atveju pastebėtina, kad civilizacija, kurią formavo demokratinė bajorų respublika ir ordinų veikla, kaip ir JAV ilgainiui paskatino konstitucionalizmo bei pilietiškumo raidą. Abiejose šalyse tuo metu taip pat jau veikė aktyvios masonų ložės, propagavusios religinio švietimo idėjas ir pasaulietinių knygų vertimus, žurnalų ir laikraščių leidybą.

Todėl klausimą reikėtų kelti apie tai, kaip Vatikano propagandos kongregacija ir jai atstovaujančios institucijos formavo LDK politiką, kultūrinį tapatumą ir kartu Europos paribius 1572–1795 metų laikotarpiu. Grigalius XIII (1572–1585) tęsė jėzuitų (Jėzuitų ordinas buvo patvirtintas popiežiaus Pauliaus III 1540 metais) globos tradiciją jiems dovanodamas naujas kolegijas ir juos paversdamas savo evangelizacijos armija. Jis globojo Pilypo Neri (Philipas Romolo Neri) sukurtą retorikos kongregaciją (*Congregatio Oratorium*) bei sukūrė trijų kardinolų komisijas, sprendžiančias katalikiško tikėjimo propagandos uždavinius. Visa ši veikla tapo prielaida propagandos institucionalizavimui ir formalizavimui. Šią veiklą užbaigė 1622 metais popiežiaus Grigaliaus XV priimdamas sprendimą apie propagandos institucionalizavimą, paskelbdamas bulę *Inscrutabili Divinae* ir įsteigdamas *Sacra Congregatio de Propaganda Fide*.

Pastebėtina, kad popiežius Grigalius XIII daug dėmesio skyrė kovai su Europoje stiprėjančiomis ir naujas šalis už-

imančiomis protestantų bažnyčiomis. Jis nusprendė, kad pasipriešinti galėtų stiprindamas švietėjišką ordinų veiklą, aktyvindamas misijų evangelizacijos pastangas bei retorikos priemonėmis įtikindamas tikinčiuosius katalikiško tikėjimo tiesomis. Tuo tikslu reikėjo ugdyti retorinius, o tuo metu tai reiškė ir tikėjimo, ir politinius, ir literatūrinius, bažnyčios tarnų gebėjimus, plėsti jų filosofinį ir teologinį išsilavinimą bei siųsti ordinų atstovus į erezijos centrus bei krikščioniško tikėjimo pakraščius, plėtoti bendradarbiavimo su tų kraštų valdovais politiką. Šiuo požiūriu svarbu, kad jis sujungė jėzuitų pradininko šv. Ignaco Lojolos (Ignatius Loyola) ir jo pasekėjų švietėjiško tarnavimo Kristui entuziazmą su Nėriu ir jo pasekėjų retoriniu įtaigumu ir krikščionišku humanistiniu užmoju.

Religinio retorinio įtikinėjimo propaguotojas buvo XVI a. pabaigos mąstytojas, šventikas, vėliau šventasis Nėris, kilęs iš daugelį kartų Florencijoje gyvenusios šeimos, kuri puoselėjo garsiąsias filosofines, menines, humanistines miesto tradicijas. Biografai pastebi, kad Florencijoje jis įgijo geriausią tam metui humanistinį išsilavinimą, kuris yra sietinas su retorika, gramatika, stilistika, filosofija. Šiuo požiūriu įdomus ir atskirai nagrinėtinas klausimas yra apie italų humanizmo ir užgimstančios propagandos sąsajas, kurias rodo abiejų intelektualinių veiklų dėmesys retorikai, edukacijai ir politikai. Vėliau Nėris plėtojo evangelizacijos veiklą, garsino apaštalybę ir su ja susijusią retoriką ir 1574 metais įsteigė Oratorystės kongregaciją (*Congregatio de Oratorium*). Šio susirinkimo tikslas buvo plėtoti dvasinį puikumą, pirmiausiai meniškai kalbant, vaidinant, muzikuojant, aistringai meldžiantis.

Reikia pasakyti keletą pastabų, kodėl ši institucionalizuota krikščioniška retorinė veikla buvo tiek svarbi propagandos raidai ir galiausiai Europos tapatybės formavimui. Kalbame apie tam tikrus civilizacinius standartus, perteikiamus ir bendriausiomis mąstymo formomis, ir vertybėmis bei gyvenimo ir mąstymo stiliumi, ir pagaliau institucine veikla, kuri labiausiai daro įtaką neverbaliniam žmonių elgesiui ir jų pasaulėjautai. Tuos standartus XVI a. vis dar lėmė italų krikščioniškas humanizmas, kuris vėliau XVII a. buvo giliai susietas su įvairiausių krikščioniškų ordinų, taip pat ir masonų veikla bei XVIII a. darė įtaką prancūzų švietimo idėjoms bei prancūzų dvaro gyvenimo formoms. Tačiau LDK kultūrą pirmiausiai formavo ne jos XVIII a. prancūzų dvaro civilizacinės manieros¹¹, o XVI–XVII a. Italijoje, Ispanijoje susiformavę religiniai kultūriniai sąjūdžiai, patyrę tam tikras transformacijas Lenkijoje.

Italijos Renesanso žmogus, miestietis buvo įtikinėjamas vieša gražiakalbyste. Pasak Francesco Petrarco, vieno iš Renesanso sąjūdžio pradininkų, poetinis ir retorinis žodis turi pažadinti sielas iš snaudulio pilietinei veiklai, tikėjimui ir kūrybai. Panašiai mąstė ir kiti humanistai: Coluccio Salutati, Poggio Bracciolini, Leonas Alberti, Lorenzo Valla. Šitaip jie keitė religinį simbolinį pasaulio suvokimą, vietoje teologinių loginių išvedžiojimų ir scholastinių lyginimų išskeldami poetinio žodžio skambesį, jo įkvepiančią galią, stiliaus žavesį ir humanistinį išsilavinimą. Didžiausias krikščionių humanistų susidūrimas buvo su senosios ir užgimstančios antrosios scholastikos atsto-

vais, kuriuos daugiausiai rėmė, pavyzdžiui, dominikonų ordinas. Ypač įdomūs šiuo požiūriu yra Vallos plėtota scholastikos kritika, jo pastebėjimai apie tai, kad logika yra laikytina retorikos dalimi, nes tiesa yra tai, ką įrodo įtikinanti, įkvepianti kalba. Prisiminkime, kad Valla buvo ne tik garsus humanistas ir retorius, bet ir teologas, siekęs savo atrastą tiesos sklaidos būdą pritaikyti tikėjimui skleisti. Juk, pasak Alberti, įtikėjimas yra įvykis, sielos atsivėrimas dangiškosios įtakoms, tai yra emanacijos, hierofanijos veiksmas, kuris pasiekiamas tik aukščiausio poetinio, meninio, retorinio pakylėjimo metu.

Tačiau privalu prisiminti, kad, pasak XX a. pradžios literatūros kritiko Ericho Auerbacho, Renesanso metu gyvavo dvi viena kitą stipriai veikusios retorikos tradicijos – viena Cicerono pasekėja, o kita Bažnyčios tėvų¹². Viena buvo poetiškai ir logiškai pamatuota, o antroji labiau ekspresyvi, laisva, netgi egzaltuota ir prideranti apreiškimo ir regėjimo pažadintai aistrai išreikšti. Tačiau abi retorikos pretendavo atskleisti aukščiausią žmogišką ontinę, dievišką patirtį. Šiandien, atsižvelgdami į poststruktūralistinę filosofiją patirtį, galime paklausti, kas yra ta ontinė – būtis, patirtis, arba kas yra šis užtikrintas tikrovės atspindėjimas? Galima būtų teigti, kad daugeliu atveju tai yra ideologijos, formuojančio diskurso pasireiškimas arba įtikinimas. Viešosios retorikos priemonės ir įtikinėjimo sklaida suteikdavo šiems diskursams subjektus formuojančią galią. O institucijos, kurios tokią retoriką ir švieti-

¹¹ Elias, N. *Über den Prozeß der Zivilisation*. 2 Bde., Frankfurt am Main, 1992.

¹² Auerbach, E. *Mimesis. Tikrovės vaizdavimas Vakarų pasaulio literatūroje*. Vilnius: ALK, Baltos lankos, 2003.

mą skleidė, užtikrino civilizacinio proceso pokyčius atsižvelgiant į įgytas humanistines mąstymo ir saviraiškos patirtis. Štai kodėl ekstatinės ir charizmatinės Girolamo Savonarolos (1452–1498), dar vieno Florencijos veikėjo, pranašystės buvo vertinamos kaip aukščiausios tiesos manifestacijos. Būtent ši pirma Savonarolos, o vėliau Nėrio ekstatinė ir asketinė retorika bei pasiaukojamo gyvenimo pavyzdys tapo XVII a. apaštalytės, vėliau evangelizacijos ir propagandos prielaida. Papildant humanizmo tyrinėtoją Paulį Oscarą Kristellerį, teigusį, kad renesanso humanizmas virto gramatika ir politika, reikėtų pridurti taip pat, kad jis virto ir propaganda, siekusia formuoti, daryti įtaką visiems esmingiausiems, lavinimosi, žmogaus formavimo, ugdymo diskursams, praktikoms, politikai ir šitaip formuoti krikščionišką Europos tapatybę.

Nėris buvo Renesanso epochos žmogus, tai pasireiškė jo prieraišumu retorikos ir meno grožiui, neoplatoniškomis išvalgomis ir tuo, kad jis iš dalies sekė pranašautojo Savonarolos pavyzdžiu, jo samprotavimais ir krikščioniškosios, su Bažnyčios tėvų istorija susijusios, oratorystės pavyzdžiais. Tapęs šventiku ir patyręs Šv. Dvasios įkvėpimą prakalbais (o propagandos požiūriu tai yra viešosios komunikacijos, įtikinėjimo veiksmams) Nėris pradėjo organizuoti šventikų susirinkimus, kurių metu buvo sakomos iškilmingos kalbos, jos aptariamoms, diskutuojama įsitikinant jų tikrumu ir tuo, kad klausytojai suprato, patikėjo skleidžiama „tiesa“, be to, buvo giedama, meldžiamasi. Šis aptariamų oratorinių kalbų principas perkėlė humanistinę Florencijos tradiciją į vienuolynų aplinką ir ją įteisino. Ši oratorystės, diskusijų maniera darė įtaką naujoms, propagandai

reikšmingoms evangelizacijos praktikoms išstumdamas nuo gyventojų atitolusius teologinius scholastinius samprotavimus, kuriuos prastai išmanė vietos kunigai ir dar prasčiau gyventojai, bei gotikinę aukštąją kultūrą, kuri tapo vis tolimesnė XVII a. miestelėnams ir kaimo gyventojams. Pats Nėris, pasak šaltinių, laikėsi askezės bei aktyviai plėtojo asmeninę apaštalytės bei evangelizacijos veiklą, tapo pavyzdžiu artimiesiems ir sulaukė daugelio pasekėjų. Jo veikla buvo pastebėta Italijoje, Romoje. Nėris veiksmai turėjo įtikinėjimo sėkmę, parodė Bažnyčiai naujus apaštalytės kelius. Tačiau instituciniu požiūriu Nėrio religinių įtikinėjimo akcijų dar negalima laikyti propaganda. Jos nebuvo sisteminės, nuoseklios, trūko institucinės galios, plataus plėtojamo mąstymo, svarbiausių įtikinėjimo kryptių suvokimo. Galima tik teigti, kad visa tai buvo propagandinių veikimo formų bei tikslų formavimas bei retorinis diskursas, kuris vis dar skleidėsi kaip renesansinės grožio ontologijos ir bei krikščioniško ekstatinio asketiškumo perspektyva. Tačiau ateityje šie veiklos pavyzdžiai virto nauja propagandine evangelizacija, kuri buvo paremta ne tik oratorystės išpuoselėtais įtikinėjimo būdais, ne tik pasiaukojančia integruota misionieriška veikla bei pavyzdine asketika, bet taip pat ir vis stiprėjančiu instituciniu pagrindu bei sisteminė, nuoseklia, ilgalaike veikla. Kitaip tariant, mes pastebime kaip estetinė *Studia humanitatis* paradigma bei Savonarolos ekstatika virsta įtikinėjančia propagandos retorika ir nuoseklia veikla. Retorikos ir propagandos institucinė jungtis kūrė tokią įtakingą diskursyvią pokalbio terpę, kurioje gimė ir skleidėsi naujasis Naujųjų amžių europietis, katalikas.

Grigalius XIII (1572–1585), skatindamas misionierišką veiklą ir edukaciją, pirmiausiai siekė sukurti kuo daugiau kolegijų ir universitetų Katalikų Bažnyčios šventikams rengti; antra, jis pradėjo remti jėzuitų ordino edukacinę veiklą visoje Europoje ir kurti jiems išskirtines sąlygas steigti kolegijas visuose katalikiškuose kraštuose, taip pat Japonijoje, Kinijoje, Indijoje. Tiesa, jis neneigė ir kitų ordinų veiklos: specialiai rėmė karmelitus, barnabitus. Tačiau būtent jėzuitų ordinas tapo svarbiausia propagandos ir apaštalytės priemone daugelyje pasaulio šalių, ypač XVII ir XVIII a. Stiprindamas Romos ir vietos kolegijas Grigalius XIII skyrė Vatikano lėšų šiems projektams remti. Romoje buvo kuriamos specialios kolegijos, kuriose buvo akcentuojami protestantiškiems kraštams būdingos žinios, kalba, papročiai. Vatikanas tuo metu rėmė neturtingus studentus, siekiančius tapti šventikais, iš įvairiausių Europos regionų ir skatino jų misionierišką dvasią ir pasiaukojimą, šitaip labai plėsdamas kontrreformacijos ir katalikybės kontrekspansiją Europoje ir pasaulyje.

Pradžioje plėtodamas propagandos politiką Grigalius XIII ypatingą dėmesį skyrė Vokietijos kunigaikščiams paveikti. Tuo tikslu jis kuriam laikui buvo įkūręs *Congregatio Germanica*, (1573–1578). Pavyzdžiui, Katalikų enciklopedijoje pastebima, kad popiežius Grigalius XIII rėmė kolegijas:

Rugpjūčio 6 dienos bulėje jis nurodo, kad ne mažiau kaip šimtas vienu metu iš Vokietijos ir jos šiaurinių pakraščių turėtų mokytis Vokiečių kolegijoje, ir tai, kad ši kolegija turėtų gauti 10 000 dukatų paramą, kurie gali būti išmokėti, jei tai bus būtina, iš popiežiaus išdo. 1574 metais jis suteikė bažnyčią bei Šv. Apolinarijaus rūmus

institucijai, kuri 1580 metais tapo Vengrų kolegija. Vėliau Grigalius XIII Romoje įsteigė šias kolegijas: 1577 metų sausio 13 dieną Graikų kolegiją, 1577 metais naujakrikštų [neophytes], t. y. žydų ir kitatikių kolegiją, 1579 Anglų kolegiją, 1584 metų birželio 27 dieną Maronitų kolegiją¹³.

Katalikų enciklopedija nepamini, tačiau iš šių tekstų reikėjo įterpti pastabą, kad Grigalius XIII specialia bule *Dum intenta* 1579 metais patvirtino jėzuitų prašymą steigti Vilniaus visuotinių studijų universitetą (*universitatem studini generalis*), kuris nepriklausytų nuo vietos vyskupų valdžios. Kaip pastebi Paulius Rabikauskas, vėliau, po jėzuitų ordino uždarymo, o vėliau po LDK okupacijos 1795 metais buvo sukurtas įvaizdis, esą universitetą 1803 metais įsteigė caras Aleksandras I, arba kad prieš tai buvęs jėzuitų universitetas buvo nepakankamas¹⁴. Tačiau toks Rusijos nominacijos teisės perėmimas rodo ir kitą su švietimo institucijomis susijusią propagandos bangą, kuri siekė visokeriopai užgožti jėzuitų atliktą civilizacinį darbą ir įtraukti Lietuvą į rusiškosios civilizacijos ribas ir įtakos laukus.

Pirmąją Grigaliaus XIII sukurtą propagandos komisiją sudarė trys, kurie turėjo skirti ypatingą dėmesį krikščioniškos bažnyčios vienybės siekiui sujungti Romos Bažnyčią ir Stačiatikių (Rusijos, Juniatų), Graikijos, sirų religijos, Egipto, Abisinijos (žr. Etiopijos) krikščioniškas Bažnyčias. Nors Grigalius XIII buvo labai energingas

¹³ The Catholic Encyclopedia: <<http://www.newadvent.org/cathen/07001b.htm>> žiūrėta 2007. 03. 21.

¹⁴ Rabikauskas P. *Vilniaus akademija ir Lietuvos jėzuitai*. Vilnius: Aidai, 2002. P. 47.

kovotojas su Reformacija ir puikiai suvokė sisteminės ir nuoseklios propagandos svarbą, vis dėlto jis nepakankamai institucionalizavo šią instituciją ir tai labai greitai paaiškėjo po jo mirties, kai popiežiumi buvo Klemensas VIII (1592–1605).

Klemensas VIII buvo aktyvus Nėrio pasekėjas ir jo idėjų puoselėtojas. Klemensas VIII savo svarbiausia veikla laikė apaštalytės stiprinimą, asmeninį pavyzdį vizituojant bažnyčias, parapijas, edukacijos, kolegijų, universitetų skatinimą. Jis taip pat rėmėsi jėzuitų ordinu, tačiau mažiau dėmesio skyrė institucinei propagandos veiklai. Jo laikotarpiu trijų kardinolų susitikimai nebuvo reguliariai kviečiami, todėl aktyvi propagandinė veikla, paremta sisteminėmis institucijų galia, ėmė silpti. Tai buvo dramatiškas lūžio laikotarpis, kurį simbolizuoja ne tik suaktyvėjusi katalikų piligrimystė, bet ir kovos su raganomis, eretikų deginimo banga, prie to prisidėjo ir popiežius. Prisimintina, kad jo pritarimu 1600 m. buvo sudegintas Džordanas Bruno. To meto Bažnyčios teismo, inkvizicijos skirta vieša baudmė propagandinių požiūriu siekė daryti tą patį, ką ir Prancūzijos didžiosios revoliucijos giljotina. O būtent: išgryninti jausmus ir apvalyti protą nuo nuodėmingumo, tamsumo ir atkurti pasaulio daiktų tvarką. Tačiau būtent noras atkurti gotikinius viduramžius ir neginčijamas Bažnyčios hierarchų privilegijas taikant brutalias eretikų persekiojimo ir žudymo priemones, rodė Bažnyčios silpnėjimą. Katalikiško tikėjimo nuosmukį taip pat lėmė suaktyvėjusi protestantų veikla, kurie naudojo panašiomis kaip ir katalikai priemonėmis. Šiokią tokią išėitį rodė krikščionių mistikų sąjūdis, ilgainiui virtęs masonų ložių tinklu: naujas religinio mąstymo ir sąsajų su pasaulietine

valdžia formas. Išėitis iš dalies buvo rasta institucionalizuojant propagandą, suteikiant atsakingai kongregacijai galias, tai ir padarė Grigalius XV (1621–1623) 1622 metais paskelbdamas bulę *Inscrutabili Divinae*. Jis, siekdamas palaikyti kunigų misionierių veiklą bei paskatinti nekatalikiškų šalių krikštą ir evangelizacijos procesą, įkūrė *Sacra congregatio christiano nomini propagando*, kuri ilgainiui įgijo kitą, trumpesnę, pavadinimą: *Sacra Congregatio de Propoganda Fide*. Nors šis faktas ir pažymimas, neretai su klaidomis, įvairiuose propagandos vadovėliuose, vis dėlto šio fakto teorinei analizei neskiriama didesnio sociologinio ar filosofinio dėmesio, kaip ir pačiai Vatikano propagandos pastangai sąmoningai kurti vieną pirmųjų socialinės inžinerijos projektų, kuriuo buvo formuojamas europietiškas tapatumas, elgesys, savimonė, vertybės¹⁵. Grigalius XV per savo trumpą pontifikavimo laikotarpį sukūrė institucinius pagrindus, išplėsdamas šios kongregacijos kardinolų kiekį iki trylikos, išskirdamas vieną 'raudonąjį' kardinolą vadovauti šiai institucijai, sukurdamas jos finansavimo mechanizmą, susiedamas su jėzuitų ordino veikla (sekdamas Grigaliaus XIII pavyzdžiu), ordino misijų plėtra ir katalikiško švietimo sistema.

¹⁵ Dėl klaidų, pastebėtina, kad garsusis E. Bernays savo knygoje „Propaganda“ (1928) nurodo neteisingą *Sacra Congregatio de Propaganda Fide* įkūrimo datą: 1627 metus, o steigimo nuopelnus priskiria popiežiui Urbanui VIII (1623–1644 m.). Kita vertus, Urbanas VIII daug nusipelnė katalikiškai propagandai, evangelizacinei veiklai, turint omenyje, kad būtent jis tapo planingos, kritiškos propagandinės veiklos didžiausiu iniciatoriumi ir susiejo propagandą su pasaulietiškos švietimo sistemos kūrimu.

Vėliau aktyvią propagandinę veiklą tęsė Urbanas VIII (1623–1644). Urbanas VIII 1627 metais įsteigė *Collegium Urbanum de Propaganda Fide*, kuri tapo katalikų kunigų propagandine mokykla, reikalinga jų veikali misijose skatinti. „Jis palaikė kolegijų ir seminarijų plėtros idėją, ypač katalikiškojo pasaulio paribiuose, taip pat ir Lietuvoje. Urbanas VIII daug dėmesio skyrė jėzuitų veiklai Lotynų Amerikoje, drausdamas bet kokios formos vergovę tuose kraštuose. Pagaliau jo veikla sutapo su trisdešimtmečiu katalikų – protestantų šalių karu (1618–1648) Europoje, kai propaganda paliko savo šventuosius drabužius ir apsirengė karines uniformas. Šio karo metu buvo demonstruojama, kad religinės prigimties įtikinėjimas lengvai virsta militaristine ir politine propaganda: transformacija, kuri pasiekė mūsų gyvenamą laikotarpį. Šis diskursyvus religinės, politinės ir karinės plotmės mišinys rodo galią, kuria buvo formuojama būsimą Europos tapatumo erdvė.

Norint istorijos filosofinį ekskursą užbaigti, reikia pastebėti, kad iki pat šių dienų Vatikanas propagandos kongregacijos misionierišką veiklą laiko pozityvią, o filantropiškai, pasiaukojantys misionierių darbai iki šiandien yra rodomi ir gerbiami kaip tikėjimo ir humanizmo pavyzdžiai. Prisiminkime kad ir garsųjį filosofą, gydytoją, misionierių, pagarbos viskam, kas gyva, etikos pradininką Albertą Schweitzerį. 1982 m. popiežius Jonas Paulius II šią instituciją reformavo, pavadino ją „Tautų evangelizacijos kongregacija“ (*Congregatio pro Gentium Evangelizatione*).

Kongregacijos veikla kultūriniu, civilizaciniu, Europos tapatybę formuojančiu požiūriu buvo reikšmingiausia XVII–XVIII amžiais. O XIX a. Bažnyčios propagandines ir edukacines funkcijas pamažu užgožia ir

pakeičia nacionalizmas bei socializmas. Pirmiausiai nacionalizmas, kuris paskatino intelektualus ir valstybes sutelkti visas įtikinėjimo galias stiprinant tautines ekonomikas ir armijas. Šiuo požiūriu tapatumo kūrimo ir palaikymo iniciatyva atiteko vietos intelektualams nacionalistams ir jų pasiaukojamai švietėjiškai veiklai. Lietuvoje tai išryškėjo Spaudos draudimo laikotarpiu – nuo 1864 iki 1904 metų – kai buvo suformuotas platus tautinis diskursas, kuris tarsi geologinis sluoksnis uždengė ankstesnįjį krikščionišką ir bajorišką, formuotą ir prižiūretą Vatikano propagandos, jėzuitų ir kitų ordinų bei bajoriškų politinės savivaldos institucijų. Nacionalizmo banga paslėpė krikščioniškosios Europos tapatybę bei katalikiškos / protestantiškos propagandos istoriją. XIX a. galutinai sužlugo jėzuitų švietimo sistema, kurios tinklą ir veiklos mastą iš naujo atranda dabarties istorikai.

Codignola, nagrinėdamas misijų, bažnyčių ir hierarchų veiklą 1610–1658 metų laikotarpiu, jų įtaką Amerikos formavimuisi, pastebi, kad ši propagandinė ir kartu sakralinė veikla turėjo dvi pavojaus formas:

Tuo laikotarpiu katalikų bendruomenei kėlė nerimą ne tik išoriniai persekiojimai, bet taip pat ir vidiniai nesutarimai. Iš tiesų nuolatatos veikiantys ordinarai ir pasauliečiai dvasininkai aštriai kovojo dėl to, koku būdu bažnyčia turėtų būti valdoma: tradiciniu būdu, vyskupo ir jo hierarchijos ar, kaip tai būna misijos teritorijoje, kur kiekviena bendruomenė veikia nepriklausomai nuo kitos¹⁶.

Reikia pastebėti, kad panašiai tuo laikotarpiu LDK, Lietuvoje šalia įprastinių

¹⁶ Codignola, L. „Roman Catholic Ecclesiastics in English North America, 1610–58. A Comparative Assessment“, *CCHA Historical Studies*, 65 (1999), 107–124. P. 111.

vyskupijų su jų hierarchijomis ir bažnyčių formuojasi įvairių ordinų, taip pat jėzuitų misijos su specifine bendruomenine savi-valda, atsiranda pirmi pasauliečiai, atliekantys dvasinę tarnystę bendruomenėse ir turintys dvasinį išsilavinimą. Pirmiausiai tai buvo pasaulietiški katalikiškų ordinų nariai: pranciškonai, benediktinai, jėzuitai, pijorai, dominikonai, bernardinai, augustinai, vėliau prisijungė karmelitai (karmelitės), kurie siekė perimti ir patys valdyti parapijas. Be to, iš pasauliečių dvasininkų renkami diakonai, religinių dalykų mokytojai, dėstytojai. Visi jie šalia hierarchiškos bažnyčios buvo svarbūs tikėjimo propagandos kongregacijos veiklos dalyviai, tačiau kartais dėl savo nevaržomo tikėjimo platavimo ir politinės veiklos keldavo nerimą Vatikanui ir jam atstovaujantiems vyskupams. Daugelis ordinų užsiėmė edukacine veikla, tačiau, pavyzdžiui, dominikonai daugiausiai švietė tik savo ordino brolius, teikė jiems filosofinį ir teologinį išsilavinimą ir mažai dėmesio skyrė edukaciniams santykiams su miestelėnais, bajorais, akcentavo scholastines pažiūras. Priešingai, kiek vėliau Lietuvoje išryškėjusi (apie XVII a. vidurį) aktyvi pijorų edukacinė veikla buvo susijusi su pasaulietiniais mokslais ir tapo svarbiu iššūkiu jėzuitų prižiūrimai švietimo sistemai bei jos iškilniausiai institucijai Lietuvoje – Vilniaus universitetui. Būtent pijorų konkurencinės užmačios dėl *ius exclusivum docendi*, kaip pastebi Rabikauskas, paskatino jėzuitus atsiverti to laikotarpio mokslo pasiekimams geografijos, medicinos, istorijos ir kitose srityse¹⁷. Atsižvelgus į šios konkurencijos laimėjimą ir į įgyvendintą mokslo reformą

Vilniaus universitete bei į visą jėzuitų švietiamąją veiklą Lietuvoje, galima teigti, kad nuosekliausiai pasaulietinę propagandą ir intensyvią švietėjišką veiklą XVI ir XVII amžiais vykdė jėzuitai. Be to, reikėtų skirti tą įtikinėjimo ir disciplinos režimą, kurį kūrė vyskupijų kuruojamos bažnyčios, ir tą, kurį formavo ir kartu kiek kitaip Europos tapatybę brėžė įvairūs Lietuvoje tarpusavyje gana smarkiai konkuravę ordinai ir jų religinės mokyklos XXI–XXII amžiais. Bažnyčios hierarchinė tvarka į Lietuvą tegebėjo pritraukti antraeilius, prasčiau išsimokslinusius ir vietos tradicijų nepažįstančius kunigus, kurių veiklos efektyvumas kartais buvo priešingas geriems ketinimams.

Codignola pastebi, kad pirmiausiai protestantų ir Katalikų Bažnyčių ar misijų (JAV ir Kanadoje, taip pat – kolonijų) steigimas ir jų aštri politinė, religinė ir švietimo konkurencija buvo pagrindinės veiklos propagandiniai orientyrai. Siekdamas palyginti, nurodysiu, kad JAV revoliucijos metu ir po jos propagandos priemonėmis svarbesnėmis negu jėzuitų puoselėtos priemonės, tampa plačioji spauda su vis labiau populiariais pamfletais, feljetonais, karikatūromis. Todėl galime teigti, kad XVIII a. pabaiga sutampa ir su institucinio, ir metodinio jėzuitų dominavimo formuojant Europos pakraščių tapatybę pabaiga. Tiesa, Codignola nurodo, kad ir jėzuitai iš dalies suprato naujų įtikinėjimo technologijų svarbą ir vidinio bei išorinio įtikinėjimo tikslais jau apie 1633 metus pradeda rašyti pamfletus prieš kitų ordinų veikėjus ar net prieš skirtingas to paties ordino misijas ir taip ginti savo įsitikinimus¹⁸. Tačiau šie

¹⁷ Rabikauskas, P. *Vilniaus akademija ir Lietuvos jėzuitai*. Vilnius: Aidai, 2002. P. 239.

¹⁸ Codignola, L. „Roman Catholic Ecclesiastics in English North America, 1610–58. P. 114.

pamfletai taip ir netapo vieša visuomenės nuomonių formavimo veikla, masine propaganda. Tačiau ir šiandien, įvairiausioms bažnyčioms konkuruojant, besirungiant įvairiausioms partijoms, sekimas jėzuitų propagandos pavyzdžiu išlieka pragmatiškai tikslingas. Būtent jie demonstravo, kad plataus skyrių, atstovybių tinklo kūrimas ne tik sostinėje, bet ir regionuose, aktyvios sąveikos su vietos politikais ir valdžia, lobizmas, labai plati švietėjiška ir pasaulietinė veikla yra svarbios įtikinėjimo ir propagandos subjektų formavimo priemonės.

Prielaida įvertinti katalikišką propagandą XVII–XVIII a. Lietuvoje yra katalikiškų, daugiausiai jėzuitų kuruojamų, misijų, vėliau seminarijų, kolegijų ir universiteto veikla XVII–XVIII a., apaštališkos arba misionieriškos veiklos pagyvėjimas, kontrreformacijos ideologija, sekimas protestantų pavyzdžiu verčiant religinius tekstus į nacionalines kalbas, reikalavimas atsižvelgti į vietos tikėjimo papročius, dažniausiai susijusius su pagoniška, tačiau krikščionybės įveikta kultūra. Jėzuitai į Lietuvą atvyko 1569 metais ir labai greitai pradėjo bendrauti ne tik su didikais, bet ir su vietos gyventojais, miestelėnais jų gimtąja kalba, taip save artimiau susiedami su liaudimi nei vietos didikais, kurių daugelis vietos kalba nešnekėjo. Jėzuitų veikla XVII–XVIII a., kurie ilgą laiką buvo svarbus popiežių ordinas siekiant evangelizuoti Europos paribio kraštus.

Atvykę į Lietuvą, jėzuitai pastebėjo labai žemą katalikiškumo lygį, ypač Lietuvos provincijose. Vyskupų vizitacijų metu buvo pastebimas laipsniškas lietuvių, ypač žemaičių, grįžimas prie senovės prigimtinio tikėjimo. Lietuvos Katalikų Bažnyčios istorijoje rašoma:

1579 metais į Žemaitiją atvyko paskirtas vizitatorius Tarkvinijus Pekulas. Jo atliktos vizitacijos dokumentas rodo, kad iš tikrųjų vyskupijos būklė buvo gana liūdna, joje galėjo plisti bet kuri kita konfesija. Vizitatorius užfiksuoja gana prastą kunigų išsilavinimą, peiktiną moralę, apsileidimą atliekant bažnytines apeigas, elementariausios tvarkos šventų dalykų srityje nesilaikymą. Kunigai aptarnaudavo net po kelias bažnyčias¹⁹.

Kita vertus, jie pastebėdavo ir daugelio kultūrų ir tikėjimų, įvairiausio išsilavinimo įtaką vietos didikams bei įtemptus politinius paribio ryšius su Rusija. Pranciškus Sunieras 1570 metais, aprašęs Lietuvos kaimų gūdumą, apie Lietuvos didikų erziją pastebi:

Bajorai gi ir didžiūnai, suvedžioti visokių iš svetur atneštų mokslų, palaiko sektantų iškrypimus ir yra taip sumišę ir susipainioję, kad jau visai nebežino, ką jie turi tikėti, nes prarado tą tikėjimą, kuris yra „pasitikėjimas tuo, ko viliamės, tvirtas įsitikinimas apie tai, kas neregima“. Dėl to ir jų gerovei mūsų šaliai galės naudingai pasidaruoti [...] Nereikia pamiršti, jog iš čia mums atsidaro platūs vartai į Moskoviją, iš kur per totorių kraštą galėtume pasiekti Kiniją²⁰.

Šešiolikto amžiaus pabaigoje, septyniolikto pradžioje, nepaisant vyskupų ir kunigų edukacinių pastangų, reikalai nei kaimuose, nei miestuose negerėjo. Miestuose sparčiai plito protestantizmas, kuris pirmiausiai pasiekdavo iš Karaliaučiaus, iš Mažosios Lietuvos ir buvo gyvas ne tik

¹⁹ Žemaitis, K. *Lietuvos katalikų bažnyčios istorija*. Kaunas: Vytauto Didžiojo universitetas, 2006. P. 43.

²⁰ Cituojama pagal: Rabikauskas P. *Vilniaus akademija ir Lietuvos jėzuitai*. Vilnius: Aidai, 2002. P. 58.

Biržuose, Kėdainiuose, Vilniuje, bet ir Žemaitijoje. O kaimuose plito mišrus krikščioniškas–pagoniškas tikėjimas. Tėvų jėzuitų leidinyje rašoma:

Katalikų Bažnyčios padėtis Lietuvoje buvo sunki jau vien dėl to, kad kunigų buvo labai maža. Kaimo žmonės, kurių protestantizmas nebuvo patraukęs, ne vienoje vietoje grįžo prie senovės dievų. Kur to žingsnio ir nebuvo padaryta, ten dėl kunigų stokos ir uždarų bažnyčių, buvo atviri keliai stambeldiškiems papročiams ir prietarams. Net 1603 metais jėzuitams, lydintiems vyskupą Giedraitį po Žemaitiją, teko išklausti išpažinties 1107 senelius, kurie, nors pakrikštyti, bet išpažinties dar nė karto gyvenime nėra buvę²¹.

Ilgainiui Lietuvoje jėzuitai įkūrė dešimtis laikinų misijų, keliolika rezidencijų, o jau 1570 metais įsteigė Vilniaus jėzuitų kolegiją²², kuriai vėliau, 1579 metais, Karalius Steponas Batoras suteikia universiteto privilegiją, ir tais pačiais metais minėtasis popiežius Grigalius XIII įsteigia universitetą paskelbdamas bulę. Pamažu jėzuitai Lietuvoje įsteigė dar kelias kolegijas: Kražių kolegiją 1616 m., 1649 metais Kaune atidarė jėzuitų mokyklą, nuo 1607 m. rūpinosi Varnių kunigų seminarija, 1655 m. įkūrė Pašiaušės kolegiją ir kitas kolegijas. Kaip jau minėjome, jėzuitai ne tik kūrė švietimo tinklą, bet ir aktyviai bendradarbiavo su vietos bajorais, valdžiai, skatindami katalikišką evangelizaciją ir ši-

taip papildė vyskupijų veiklą bei konkuro su vyskupijomis, perėmė dalį jų lėšų.

Jėzuitų veikla Lietuvoje buvo labai aktyvi visais atžvilgiais. Pirmiausiai buvo siekiama šviesti kunigus, kurti naujas kunigų seminarijas, kovoti su protestantizmu ir pagonybe. Daugelis jėzuitų mokėsi vietinės kalbos – lenkų, lietuvių, gudų, rusėnų. Lietuvių kalbą pirmiausiai buvo pradėta dėstyti Vilniaus universitete, 1731 metais parengta Pirmoji lietuvių kalbos gramatika *Universitas lingvarum Litvaniae*. Jonas Račkauskas aptardamas švietimo raidą Lenkijoje ir Lietuvoje XVIII amžiuje pastebi:

Jėzuitų ordino naujokai lietuvių kalbos, spėjama, buvo mokomi ir XVIII a. viduryje, nes jaunieji jėzuitai turėdavo tris kartus per metus sakyti pamokslus lietuvių kalba²³.

Taigi jėzuitai aktyviai bendraudami su vietos žmonėmis, kviesdami išsilavinusius laisvus respublikos piliečius, katalikus prisijungti prie ordino, platindami katekizmą studijas bei plėsdami pirmiausiai religinę, o nuo XVIII a. ir pasaulietinę (matematikos, astronomijos pagrindai, kartais gamtos filosofija) edukaciją formavo krikščionišką europietišką tapatybę. Kaip ir kituose kraštuose, evangelizacija ir apaštalavimas per švietimą nuosekliai tapo svarbiausia jėzuitų veiklos priemone. Tačiau, reikia atminti, kad ne tik jėzuitai, bet ir vyskupijos, vėliau įvairūs kiti ordinai plėtė mokyklų sistemą, tačiau jie netapo svarbiausia tikėjimo propagandos kongregacijos atrama. Jėzuitų mokymo principas buvo *Ratio studiorum*,

²¹ Tėvų Jėzuitų leidinys. *Lietuvos Jėzuitai: praeitis ir dabartis*. Putnam: Immaculata Press, 1957. P. 25.

²² Jėzuitai ir Lietuva (Istorija). Paimta iš <<http://www.jesuit.lt/modules.php?name=Content&pa=showpage&pid=14&cid=1>> žiūrėta 2007 03 21.

²³ Račkauskas, J. *Švietimo reforma Lenkijoje ir Lietuvoje XVIII a.* Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1994. P. 51.

tai reiškė protingą ir tikslingą tikėjimo tiesų supratimą. Jų veiklos naujovė buvo iš dalies subordinuota, atsižvelgiama į vietos papročius, tradicijas, tikėjimus. Interpretuosiu tai sakydamas, kad XVII a. katalikiška propaganda vis labiau įveikia tradicinę kaimo kultūrą ir vietinius liaudies tikėjimus Hegelio *Aufheben* (nukėlimas, įveika Heideggerio *uberwindung, ferwindung*) prasme. Tai yra įveikia suvaldant, priverčiant paklusti, panaikinant esminį kitumą, tačiau paliekant daugelį liaudžiai patrauklių simbolių, švenčių, papročių. Beje, tokia įveikos ir santykio su pagonybe samprata jau buvo paplitusi XVI–XVII a. mistikoje, pavyzdžiui, Jakobo Bohmes dialektiniuose kūriniuose. Jėzuitai daugelyje pasaulio kraštų šias teologines, mistines dialektines nuostatas pavertė praktine veikla ir tai kurį laiką užtikrino ordino sėkmę aštriai konkuruojant su protestantizmu, kuris, nors ir palaikė nacionalines kalbas ir buvo draugiškas su viduriniasiais sluoksniais, miestelėnais, vis dėlto dėl savo ikonoklazminių nuostatų griežtai atmetė daugelį tradicinėms bendruomenėms svarbių prigimtinių religijų įsitikinimų.

Tačiau, kaip jau minėjome, ne tik jėzuitai plėtojo švietimo sistemą, bet ir pijorų ordinas, kuris neretai konkuruodavo su jėzuitais, ir kurį laiką labiau palaikė pasaulietiškas švietėjiškas idėjas ir buvo ne toks propagandiškai agresyvus. Pijorų ordinas buvo įkurtas palyginti vėlai – 1617 metais. Ordino mokymo metodikos pagrindas (*Methodium docendi*) buvo kaip ir jėzuitų racionalios studijos (*Ratio studiorum*). Tačiau jos aprėpė ne tiek religines studijas, o teisės, kalbų, matematikos, gamtos mokslų, istorijos mokymąsi. Kaip matome, jėzuitų ir pijorų *Ratio studiorum* principai

gana skyrėsi. Pijorų lavinimo sistema buvo orientuota daugiau į praktinius tikslus: rengti teismo, išdo, dvaro tarnautojus, puoselėti laboratorinius tyrimus, statyti ir prižiūrėti šiltnamius, sodus – visa tai atitiko to meto civilizacinius reikalavimus. O jėzuitai pirmiausiai atstovavo ir plėtė evangelizaciją, buvo svarbiausias kontrreformacijos įrankis, nors taip pat skyrė dėmesio medicininai, filosofijai, teisei. Vilniuje pijorai 1726 m. įkūrė Kilmingujų kolegiją, o 1732 metais – Retorikos mokyklą ir Seminariją. Iš viso LDK teritorijoje pijorai įkūrė 11 kolegijų. Pijorai mažiau dėmesio skyrė religiniams dalykams, todėl, nors jie ir buvo svarbi katalikiško švietimo dalis, nors ir atitraukė dalį simpatijų nuo protestantų veiklos, vis dėlto jie nebuvo propagandos kongregacijos atrama.

Priešingai, jėzuitų agresyvi politinė, edukacinė veikla, dažnai susikirsdavusi su vietiniais vyskupijų ir kitų ordinų interesais, buvo derinama su Vatikano propagandos kongregacija. Kartais jėzuitams Lietuvoje Vatikanas skirdavo finansinį palaikymą, tačiau svarbiausia išsilaikymo priemonė buvo mecenatai bei ordino ūkinė veikla: kaimų valdymas, žemių nuoma, priežiūra, verslai. Pranciškus Sunieras plačiai aprašydamas jėzuitų naujai įsteigtos Vilniaus kolegijos veiklą pastebi:

Šiame krašte nėra geresnio kelio steigti kolegijas kaip užrašant joms valdas, nors su jų valdymu susiję daug rūpesčių ir tiesioginio darbo trukdymų. Bet nėra kito patogesnio ir saugesnio būdo aprūpinti mūsų kolegijas kaip laikymas nuosavų kaimų ir dvarų, kadangi ir procentai už kapitalus yra labai nepastovūs, ir atiduoti kitiems valdas, gaunant už tai žemės ūkio produktus kaip nuomos mokesčių, ne taip jau labai saugu,

nei lengva. Antra vertus, galima išvengti rūpesčių ir išsiblaškymų parenkant gerus ekonomus ir užvaizduos, kurie noriai ir ištikimai tarnautų, yra retenybė, bet vienas kitas vis pasitaiko²⁴.

Taigi jėzuitai ne tik nuosekliai ir gana savarankiškai vykdė propagandinę misiją, edukacinę politiką, ne tik formavo vietos gyventojų papročius, skleidė civilizaciją ir plėtojo ūkinę veiklą, tačiau savo nepriklausomumu nuo vyskupų ir pasaulietinės valdžios dažnai susipriešindavo su vietos valdžia. Taip vyko ne tik LDK, bet ir visoje Europoje ir Šiaurės Amerikoje. Kaip jau minėjome, 1773 metais Klemensas XIV (1769–1774) paskelbia bulę *Dominus ac Redemptor Noster*, kuria panaikino jėzuitų ordiną pavesdamas vietos vyskupijoms nuosekliai perimti švietimo institucijas bei suteikdamas galimybę jėzuitams pereiti į kitas popiežiaus aprobuotas kongregacijas, tapti pasauliečiais bei tęsti savo šviečiamąją veiklą. Račkauskas išvardija visą aibę jėzuitų ordino panaikinimo 1773 metais priežasčių, tarp kurių pamini ir tai, kad XVIII a. sustiprėjusios masonų ložės, enciklopedistai reikalavo platesnio pasaulietinio švietimo²⁵. Pagaliau didžioji protestantizmo ir Katalikų Bažnyčios konfrontacija, lėmusi daugelio šalių likimą, jau buvo pasibaigusi, nusistovėjo ir tam tikros Europos ribos, o misionierišką veiklą, evangelizaciją vykdė daugelis kitų ordinų ir vyskupijos. Taigi ta Europos sąmoningumo forma, kurią įtvirtino *Sacra congregatio de propa-*

ganda fide kartu veikdama su jėzuitais ir jų sukurta gana nepriklausoma švietimo sistema, sulaukė savo saulėlydžio.

Išvados: Propagandos subjektas ir jo tiesosaka

Sacra congregatio de propaganda fide propagandos fenomeną aiškino kaip tam tikrą tiesosakos formą. Juk buvo siekiama ne apgauti, ne melagingai liudyti, ne klaidingai mokyti. Priešingai, sistemingas ir racionaliai organizuotas įtikinėjimas turėjo evangelizuoti atitolusius nuo Bažnyčios, o kartu su kolegijomis ir universitetais – išmokyti išalkusius pažinimo ir tiesos. Galiausiai katalikiškosios propagandos tikslas buvo skleisti lotyniškosios Romos suformuluotus gyvenimo idealus, kurie didžia dalimi sutapo su europietiškaisiais idealais ir civilizaciniais gyvenimo principais. Ir nėra svarbu, kad tokia tiesosaka ir gyvenimo būdas buvo paremti religine simboliinio mąstymo forma. Kaip ir mitas, menas, bet kuri mąstymo forma turi savo raidą ir tik pagal šios suvokimo formos konkretų pavidalą ir jas siejančias praktikas galima spręsti apie jos efektyvumą. Jėzuitų ordinas, daugiausiai atstovavęs propagandos institucijai Lietuvoje, jau nuo popiežiaus Grigaliaus XIII laikų Lietuvoje skleidė pasauliečiams prieinamą ir reikšmingą išsilavinimą, o konkuruodamas su kitais ordiniais, nuosekliai skatino ir gamtos mokslų raidą. Kita vertus, jėzuitų ir Bažnyčios propagandinė veikla neapsiribojo vien edukacija, taip pat aprėpė ir pasaulietinę bei bažnytinę politiką, krikščioniškų bendruomenių kūrimą, naujo gyvenimo būdo visoje Lietuvoje puoselėjimą. Knygų leidyba, prie kurios aktyviai prisidėjo jėzuitai, vėliau

²⁴ Cituojama pagal: Rabikauskas P. *Vilniaus akademija ir Lietuvos jėzuitai*. Vilnius: Aidai, 2002. P. 60.

²⁵ Račkauskas, J. *Švietimo reforma Lenkijoje ir Lietuvoje XVIII a.* Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1994. P. 59–63.

masonai bei pasaulietinė valdžia, bibliotekų formavimas – buvo diskurso įgalinimo bei reikšmingos atminties formavimo praktikos, prisidėjusios prie europietiško subjektų Lietuvoje ugdymo. Tačiau ne tik jėzuitai, daugelis kitų, šiandien sakytumėme negatyvių ir pozityvių veiksnių, formavo Lietuvoje europietiskumą bei tiesosakos formas. Aktyvios mokymo, įtikinėjimo, tapatumų formavimo, gyvenimo būdo ir kasdienybės režimo reguliavimo praktikos, bausmių taikymas ir grasinimas bažnyčios teismais, vėluojanti inkvizicija Lietuvoje kūrė naują diskursyvią, discipliną ir režimu (dietetika) paremtą aplinką. Kalbant apie diskursus kaip apie tikrovę formuojančią terpę, pastebėtina, kad ją socialiniai mokslai ir filosofija dažnai apibendrina kaip objektyvų veiksnį. Dar daugiau, tariama, kad tai yra ta natūrali aplinka, kurioje formuojasi žmogus, jo polinkiai, tapatybės. Tačiau visi šie diskursai, reabilituojantys esamas tikrovės konfigūracijas, patys priklauso nuo ekonomikos, karo, tradicijos ir daugelio kitų sąlygų. Kitaip tariant, čia matome daug susipynusių, sąveikaujančių ciklą, kai diskursas interpeluoja subjektą, diskursą lemia ekonomika, o jai vadovauja dominuojantiems socialiniams santykiams atstovaujantys subjektai. Propaganda yra sąmoningai kreipiamas ir valdomas, įpareigojantis ir įteisinantys diskursas, kuris yra labai susijęs su sistemingais įtikinėjimo veiksmais, informaciniais, edukaciniais, politiniais, administraciniais galios tinklais. Tačiau vietos politiniai sprendimai, ekonominės sėkmės ir nesėkmės, karo įtaka, priešiška kontrpropaganda ir manipu-

liacija veikia pačią propagandą ir smarkiai iškreipia jos siekius. Ypač tai aiškiai matyti XVIII a. Lietuvos istorijoje, jei ją nagrinėtume remdamiesi jėzuitų įkurtų ir kuruotų institucijų požiūriais. Karai, kontribucijos, maras, Rusijos priešiška politika, bajorų korupcija, nekalbant jau apie toli nuo Lietuvos esančio didžiojo Lenkijos ir Lietuvos Seimo neveiksnumą, bajorų ir likusių LDK gyventojų susipriešinimas ir luomiškumas, milžiniškos stačiatikių slavų teritorijos ir jų kultūrinė įtaka – visa tai rodo, į kokią nepaprastą padėtį nuolatos pakliūdavo jėzuitų kolegijos ir universitetas. Tačiau tai ir buvo, taip ir atrodė Europos paribys. Čia dramatiškuose susidūrimuose buvo kuriama Rytų–Vidurio Europos katalikiška erdvė, joje buvo formuojamas / formavosi europietiškas Lietuvos subjektas. Visos šios praktikos ir patirtys, mąstymo būdas ir pasaulėjauta buvo metodiškai naikinamos visose gyvenimo aplinkose po LDK galutinės okupacijos 1795 metais. Buvo pakeista švietimo sistema, diegiamas stačiatikių tikėjimas, pakeista ūkio aplinka, leidyba, vertybės, stilius, pagaliau buvo suformuoti visai kiti dominuojantys politiniai, ekonominiai, kultūriniai diskursai, kurie nuosekliai naikino LDK subjektą. Ir nors Rusijos imperijos institucijos padarė daug, kad panaikintų europietišką Lietuvos tapatybę bei nutrintų ekscentrišką Europos ribas, europietiškoji tapatybė išliko kaip svarbus, gilus archeologinis valstietiško sąmoningumo klodas bei kaip institucinė, istorinė atmintis, pagaliau kaip svarbus tapatybes formuojantis mitas.

ECCENTRIC EUROPE AND PROPAGANDA OF FAITH

Considerations about *Sacra Congregatio de propaganda fide* and its influence on the European identity of Lithuania in XVII–XVIII centuries

Gintautas Mažeikis

Summary

The main thesis about common European identity is based on the maintaining of R. Braque that identities are formed on the borders. The main power for forming self-consciousness of local people as Europeans was propaganda. Propaganda is considered as systemic, rational, long-term persuasions of thinking and self-evaluation of people. Propaganda seeks to construct the discourse or propaganda subject and legitimate its suggestion and behavior. The Vatican institution of propaganda was formed by popes Gregory XIII and Gregory XV. Finally *Congregatio de propaganda fide* was established in 1622. The first principles of propaganda idea were directly related to the Renaissance *Studia humanitatis*. P. Neri and his *Congregatio oratorium* continued Florence's Christian humanism and ecstatic rhetoric of G. Sovernarola. Neri also continued some ideas of L. Valla about rhetoric manifestation of the truth. Gregory XIII supported movement and ideas of Neri. From the other side he was a patron of Society of Jesus and he established first propaganda commission for the providing of Catholic faith on the borders of European world. Gregory XIII initiated propaganda through spreading of Jesuit's and other Christian order's missions, colleges, universities. The propaganda and Jesuits influence on Grand Duke of

Lithuania is compared with Jesuits activities in the North America. Lithuanians were very pagans in the rural spheres in this time. The protestant movement was influenced in the cities. The Vatican Episcopate's power was not popular between Lithuanian noblemen and the influence of Protestant Livonia was significant. From the civilization point of view Russian or Eurasian pressing was felt all time and many of Grand Duke of Lithuania lands were Slavs. The article seeks to show how did Jesuits form the network of education, how they competed with other Catholic orders, how they make new discipline and communities of local people. Jesuits became very important power for forming European subject on the borders of Europe in the XVII and XVIII centuries. They created new religious, scientific, political, national discourses and educational networks necessary for interpellation of subject of European civilization. Thought Russian Imperia tried to build new identities and world feeling, new educational system and propaganda after occupation of Lithuania in 1795 the European identity of Lithuanians survived on the archeological level, history of education and myths.

Keywords: propaganda, evangelization, education, rhetoric, European identity, Jesuits, Catholic orders, subject of propaganda.